

Конфесионално-литургичке полемике у теолошким списима Зелићевих савременика

Владимир Вукашиновић

Универзитет у Београду

Политичка ситуација и економски услови у којима су се налазили, верски притисак фаворизоване Римокатоличке цркве и опасност од уније, као и низ других, мање важних фактора, поставили су пред православне Србе 18. века на територији Карловачке митрополије специфичне задатке, на првом месту да њихова теологија буде компонована у полемичко-конфесионалном духу. То им не пада тешко, јер су управо на таквим обрасцима и сами школовани. Барокно кијевско богословље, у коме се мешају светоотачка штива са трактатима схоластика, само изникло и формирано управо као полемичко, у потпуности одговара овим теолозима. С друге стране посматрано, спољашње, идеолошко антикатоличанство кијевских богословских текстова није спречило унутрашњу латинизацију богословског мишљења њихових аутора. То је, у извесној мери, дотакло и богословље српских студената у Украјини и Русији. Оно од чега су бежали код својих кућа, дочекало их је у гостима. Овде присутна латинска теологија оставила је дубок траг на њихово богословље.

Након што је донесен Закон о цензури који је предвиђао надгледање садржаја објављиваних књига, како политичко тако и конфесионално (Гавриловић 1974: 22), 7. јануара 1731. године у Карловачку митрополију бива забрањен увоз књига које су полемички говориле о Римокатолицизму (Гавриловић 1974: 24). Све руске књиге које су увожене легалним путем морале су се слати Илирској дворској депутацији на цензуру и преглед. Оне су тамо остајале дуго времена¹. У овоме управо и лежи један од основних разлога који су довели до толике фреквентности рукописних књига у Карловачкој митрополији тога доба. Када је штампање омогућено, оно је и даље било под непосредним надзором државне цензуре, те су антикатолички полемички ставови тешко могли да нађу свој штампани пут до читалаца.

---

¹ Атанасије Секереш у писму од 19. маја 1786. године из Беча пише о одузимању руских књига на граници и прилаже списак од 215 одузетих књига – од тога дванаест катихизиса и двадесет и шест буквара (Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци, фонд МПА [даље АСАНУК МПА], б 160/1786).

Треба рећи да српски теолози 18. века нису имали привилегију да сами бирају области и теме богословља којима ће се бавити. Теме су саме налазиле и одабирале њих. Изазови епохе – непрекидни сукоби са Римокатолицизмом и опасност од уније, допринели су томе да њихово богословље до крајњих граница постане полемичке природе.

Иако је основни тон богословља 18. столећа био полемички, те је самим тим у већој или мањој мери обележио целокупно стваралаштво српских теолога, ипак је могуће издвојити одређени број њихових дела која у потпуности или највећим својим делом имају такав карактер.

Најпознатији српски историчар и теолог 18. столећа, архимандрит Јован Рајић оставио је иза себе богато и опширно писано наслеђе. Најпознатија дела у којима превладава полемички садржај свакако су: *Беспристрасна историјска повест о подели источне и западне цркве на основу веродостојних списатеља* састављена 1776. године у Новом Саду и *Беспристрасна историјска повест како о подели источне и западне цркве тако и о покушају њиховог сједињавања и унији на основу веродостојних списатеља састављена на корист и утврђење православних цркава* састављена трудом и настојањем Јована Рајића 1794. године. Овде је реч о две варијанте једног истог дела: првој чији се аутограф налази у Збирци рукописа и штампаних књига у Архиву САНУ, № 39 (Рајић 1776) и другој која се налази у Библиотеци Српске патријаршије, под сигнатуром ПБ РЈР № 5 (Рајић 1794)². Основна разлика између ова два списка јесте у томе што је познији са већим историјским акцентом, интересовањем за податке, имена, детаље, са опширнијим коментарима (Тарнанидис 1968: 286). Писао га је богослов апологета, конфесионално заинтересован, а другу пасионирани историчар (Тарнанидис 1968: 291). Обе варијанте вреднују се високо у антиримокатоличкој полемичкој литератури XVIII века (Костић 1922: 345).

Полемичких момената има и у Рајићевом знаменитом петотомном делу – *Теолошко тело* које је писао током професуре у Новом Саду, у интервалу од 1764 до 1768. године³. Полемичко-конфесионална природа Рајићевог рада допринела је отежавању штампања, и на крају га онемогућило.

Један од најученијих Срба 18. века, епископ будимски Дионисије Новаковић такође је писао полемичка дела. Међу њима је свакако најпознатије *Поуздан доказ о разликама између Источне и Западне Цркве* (Новаковић 1788). Аутограф овог дела није сачуван а знамо га на основу преписа шишатовачког јеромонаха Германа Вучковића из 1788. године. Састоји се из тринаест целина (“показанија”) у којима Дионисије Новаковић

² Тезу о томе да су то две варијанте истог дела изнео је Димитрије Руварац (1901: 130-131), али се и оградно од доношења крајњег закључка јер му нису оба примерка била доступна. То ће после показати Јоанис Тарнанидис (1968: 285-291).

³ У време (епископа) Мојсија Путника, који је бачком дијецезом пастирствовао од 1757. па до 1774. године (Вуковић 1996: 338-339). Рукопис се налази у Библиотеци Српске патријаршије, под сигнатуром ПБ РЈР № 30-34 (уп. Рајић 1764-1768 у Литератури).

аргументима Светога Писма и светоотачке традиције побија римокатоличке богословске ставове који су противни учењу неподелене Цркве. Након тога он набраја још читав низ доктринарних и дисциплинских разлика, али их у детаље не образлаже и не побија. Посебну пажњу епископ Дионисије посветио је класичним питањима конфесионалне полемике – исхођењу Светога Духа (у делу *Кратки трактат преосвећеног епископа будимског господина Дионисија Новаковића о исхођењу Светога Духа*; Новаковић 1787)⁴ и чистишту (у делу *О пургаторијуму римском то јест о огњу очиститељном*; Новаковић 1769), где га је својом руком идентификовао Димитрије Руварац, написавши: “И ово је од Дионисија Новаковића, Д. Руварац” (Новаковић 1769: 140).

За једну од најзначајнијих и свакако најобимнију појединачну књигу конфесионално-полемичке литературе 18. столећа – *Против папства римскога*, коју је написао Захарија Орфелин, мислило се да је нестала током Другог светског рата. Она је настала као реакција на прозелитске активности Аустријског двора и Римокатоличке цркве међу Србима у 18. веку. Кап која је прелила чашу и довела до писања више апологетских дела антикатоличке оријентације била је пропагандна беседа царског духовника Антонија Рушицког *О јединству хришћана* коју је 4. маја 1773. године изговорио на миси у дворској капели у Бечу (Костић 1922: 8). Она је после штампана и дељена православним верницима Аустријске монархије⁵. Као реакцију на тај поступак и Орфелин је написао своју *Књигу против папства* (Руварац 1911: 635).

Ову књигу смо недавно пронашли, тачније идентификовали, као један од рукописа Патријаршијске библиотеке (МСПЦ № 214) који се до тада водио под називом *Зашичченије греческија цркви*. Захваљујући радовима Д. Руварца и Т. Остојића доказали смо да је књига *Зашичченије греческија цркви* у ствари Орфелиново дело *Књига против папства римскога*. На основу чега? И Руварац и Остојић су у својим радовима директно наводили реченице и веће одломке из Орфелинове *Књиге против папства*. Поред те те наводе са рукописом Библиотеке Српске патријаршије бр. 214 увидели смо да је реч о једном истом делу. Настала у тешким временима за српски народ и његову Цркву ова Орфелинова књига најдрагоценији је пример рукописне⁶ противкатоличке богословске књижевности међу Србима у 18. столећу.

Полемичко богословље обухватало је читав низ богословских дисциплина: литургику, догматику, библистику, а понајвише еклисиологију. Ту се инсистирало на правилном разумевању појма “католичански”, који

⁴ Упореди Синдик и др. 1991: 59-60.

⁵ Више о њој видети у: Костић 1922: 114.

⁶ Због јаке цензуре у Аустријској империји није било могуће штампање књига оваквог садржаја, те је литерарна борба против унијатских настројења Двора и Католичке цркве била помоћу рукописа, који су се преписивали или позајмљивали (Костић 1930: 66).

је тумачен као посвемесни (уп. Рајић, Б, 1764-1768: 1100), те стога одликује Цркву у целиности а не једну конфесију⁷. Српски теолози су неуморно проблематизовали разумевање примата Римске Цркве (Рајић, Б, 1764-1768: 1107). Пошто тај примат, по њима, припада Јерусалиму као мајци свих Цркава (Рајић, Б, 1764-1768: 1106), они негирају основу римске еклисиологије – папски примат (Рајић, Б, 1764-1768: 1106), и инсистирају на томе да је темељ Цркве (Новаковић 1788: 5) само један – Христос Господ (Новаковић 1788: 8)⁸, те да самим тим власт у њој припада Васељенским саборима, а не једном човеку (Рајић, Б, 1764-1768: 1106).

Крећући се у оквирима римокатоличке сакраментологије, што је један од апсурда ове епохе, православни аутори 18. века заступају своје конфесионалне ставове у решавању питања тзв. форме Евхаристије. То карактерише богословље Јована Рајића. У њему се небројено пута супротстављају концепције момента освећења и њима одговарајућих речи консекрације (Рајић 1763: 41). “Која је форма Свете евхаристије?” директно ће он запитати у *Теолошком телу* (Рајић, Д, 1764-1768: 198). Започевши своје излагање класичним разликовањем два приступа, римокатоличког и православног (Рајић, Д, 1764-1768: 198), Рајић форму Свете тајне проналази у молитви Епиклезе и речима освећења Светог Приноса.

У истом богословском оквиру креће се и теологија Дионисија Новаковића. Он се у свом познатом делу *Епитом* од четрдесет и петог до педесет и трећег питања бави, на конфесионално-полемички начин, питањем “форме посвећења у Тајни свете евхаристије” (Новаковић 1788: 43) или “формом Свете тајне” (Новаковић 1788: 45), како је на другом месту назива. Овакав теолошки концепт неговао је и у другим својим делима где форму Свете евхаристије дефинише као епиклезу (Новаковић 1774: 24; Новаковић 1788: 44).

Ови теолози су на изванредан начин антиципирани теме које ће се у римокатоличком свету појавити читав век касније, а право легитимитета добити тек на Другом ватиканском сабору. Пример за то је њихово инсистирање на употреби говорног језика у богослужењима (Новаковић 1788: 71).

Одређене теме које су постале предмет расправе полемичке теологије нису спонтано проистекле из сусрета православног и римокатоличког богословља. Оне су, заједно са обимном полемичком литературом западног порекла, коју су српски теолози читали, продрла у њихову теолошку перцепцију. Такав је пример са учењем о стварном присуству Христовом у Евхаристији израженом на Тридентинском сабору, у првом поглављу *Декрета о сакраменту евхаристије*⁹. Важно је истаћи да су водећи српски теолози били кадри да препознају природу овог феномена и да укажу на то

⁷ То је исто изложено код Петра Могиле (Могила 1889: питање 84).

⁸ Упоредити са Могила 1889: питање 85.

⁹ Denzinger, Humermann 2002: 1636.

да је он споља увезен, односно, вештачки унесен у теолошку литературу православног Истока (Рајић 1763: 48).

Теме конфесионалног богословља нису биле резервисане само за теологе. Њихови одједи чули су се и у свакодневном животу хришћанских заједница. Са таквом ситуацијом срео се и епископ Дионисије Новаковић. Осећање богословске мере и научног али и духовног расуђивања, красило је његову теологију. Када у *Епитому* пише о својим сународницима који су, из најбољих намера несумњиво, али са никаквим знањем почели да се на богослужењима, конфесионално-полемијски мотивисани, непромерно понашају током произношења Речи установљења, он, у ствари, поставља основне принципе здраве литургијске теологије:

Воема упорни неки људи, а најпре духовнога чина, не знајући Писма ни силу његову, и не научени правилно овом тајнодејству, у време изговарања страшних и установитељних речи овог божанског свештенодејства неће да открију своје главе [то показује да су свештеници – прим. В.В.] или да покажу неки други знак побожности, но остају (док други благодарећи побожно Спасу за толику благодат Његову нама) као идоли без чула или ослабљеници који не могу да подигну удове свога тела. Стојећи у својим словима тамо и вамо бацају по народу очи своје, с климањем главе и речима: Овде не приличи побожан бити, јер тако Римљани раде. Бедни и слепи књижевници. Римљани и Светога Духа призивају, зар да ми зато то не чинимо? Римљани много тога као и ми, правилно исповедају, зар да због злобе и зависти к њима, ми треба да се одрекнемо оних догмата које делимо са њима [...] Не приличи, дакле гледати ко, шта, или какав језик има и исповеда, него на оно што треба чувати и исповедати (Новаковић 1741: 76-77).

Полемијски тон није присутан само у богословским списима и трактатима. На њега наилазимо и на мање очекиваним местима каква је, на пример, поезија. Тако у *Молитви пред смрт* Захарије Орфелина стоји:

Госпде, Свемогући Боже, Ти који својом премудром, недокучивом одлуком и вољом човеку час и вид смрти његове скрио јеси да он сваког часа, у правој истини и светости вере и живота, припремљен буде да долазак Твој [...] Ти, о Боже, Душе Свети, дозвавши ме речју у праву веру просветио си ме. [...] Ради тога, о Пресвета, јединосушта и неразлучна Тројице! [...] помози ми и просвети ме у правој вери [подвукао ВВ] и у истинској, према Теби и ближњему мојему, љубави (Чурчић 2002: 182-184).

Молитва Захарије Орфелина одражава извесну свештену напетост са којом он говори о важности праве вере за људски временски али и вечни живот.

На самом крају ваља рећи и то да се питањима полемијског богословља помињани теолози нису бавили само из личних разлога – тзв. “бриге о сопственој души”. На њих су их наводили и пастирски разлози. Тако епископ Дионисије, објашњавајући свој труд пастирском дужношћу која

му налаже да свима стави на знање да свако ко није у Православној цркви духовно умире, то резимира следећим речима:

А нама је ово двоје довољно да у сећању задржимо и очувамо: да наша грчка Црква јесте истинска Христова католичанска коју и сама древност непромењених догмата доказује од Самог Исуса Христа који ју је основао и која до сада неокрњена цела пребива као што нас и сами Римљани називају староверцима јер ми то и јесмо (Чурчић 2002: 88).

Скраценице

АСАНУК МПА:	Архив Српске академије наука и уметности, Митрополијско-патријаршијски архив, Сремски Карловци.
АСПЕБ:	Архив Српске православне епархије Будимске, Сентандреја.
МСПЦ:	Музеј Српске православне цркве, Београд.
ПБР:	Патријаршијска библиотека, Београд.

РУКОПИСИ

Новаковић 1741:	Д. Новаковић, Епитом или краткая сказанія Сценнагw Храма ризъ егw и въ немъ совершаемыя Божественныя Литургии со окрестностми ед, чрезъ краткіа вопросы и ѿвѣты во зпотребление сщенослзжителей православныа Цркве Восточныа католическиа. Блгословеніем превсщеннагw г. Висариѳна Пав^ловича, Правослвнаго Еп^скопа Бачкагw, Сегединскагw и Егарскаг, Сочинень, Лѣта Хр^стова, 1741.
Новаковић 1769:	О пургаторијуму римском то јест о огњу очистительном; у Зборник, 1769, ПБР № 236, л. 132 [16] - 140 [24].
Новаковић 1774:	Д. Новаковић, Пропедія Благочестія и должностѣй Хр^стианских во употребленіе и ползз лоборачителем познанія и истинных вѣры своая догматовъ и тщасливым спасения своего искателемъ Новосочинена и на грядущи 1774. годъ..., МСПЦ Грујић № 120.
Новаковић 1787:	Кратки трактат преосвећеног епископа будимског господина Дионисија Новаковића о исхожењу Светога Духа, 1787, АСПЕБ ГР № 29.

- Новаковић 1788¹⁰: Д. Новаковић, Снователное показаніе в разностѣхъ междѣ Восточнью и западнею церковію, 1788, ПБ Р № 93.
- Орфелин [s.d.]: З. Орфелин, Кънига противъ папства римског, МСПЦ № 214.
- Рајић 1763: Ј. Рајић, Истинное Хрїстианское Наставленіе восточнаго благочестія в кѣрѣ и должностехъ хрїстиански и к тѣмъ водящихъ средствїяхъ. На священномъ писаниїи основанное и согласіемъ свяеыхъ отецъ подтвержденное въ обѣчаніе тѣхъ иже желають священства и нныхъ всѣхъ хотящихъ жати спасеніе ползу сочиненное отъ Тогожде восточнаго благочестія искренаго Рачителя, 1763, МСПЦ Грујић № 159.
- Рајић, Б¹¹, 1764-1768: Ј. Рајић, ѓеологическое тѣло, Бесѣда вторая о вѣрвемїяхъ въ коеї Сѣмволъ православнаго исповѣданїа словомъ Божїимъ и свидѣтелствы соборвѣ и отецъ святыхъ изняснается, 1764-1768, ПБ РЈР № 31.
- Рајић, Д¹², 1764-1768: Ј. Рајић, ѓеологическое тѣло Бесѣда Пятая в тайнахъ обоихъ завѣтвѣ а наиначе седмихъ новаго завѣта со свѣми вкрестностими ихъ оспражняется, 1764-1768. ПБ РЈР № 34.
- Рајић 1776: Ј. Рајић, Беспристрасна историјска повест о подели источне и западне цркве на основу веродостојнихъ списатеља састављена 1776. године у Новом Саду, Архив САНУ, Београд, Збирка рукописа и штампанихъ књига, № 39.
- Рајић 1794: Ј. Рајић, Беспристрасна историјска повест како о подели источне и западне цркве тако и о покушају њиховогъ сједињавања и унији на основу веродостојнихъ списатеља састављена на корист и утврђење православнихъ цркава састављена трудомъ и настојањемъ Јована Рајића 1794. Године, ПБ РЈР № 5.

¹⁰ Година 1788. означава датум преписа који је сачинио шишатовачки јеромонах Герман Вучковић, завршивши га 29. јануара 1788. године, за време митрополита Мојсија Путника. Аутор, Дионисије Новаковић, свакако је овај текст сачинио раније али будући да смо у раду користили овај рукопис у коме треба тражити разлог оваквог датовања.

¹¹ Слова Б је ознака за 2. том ове волуминозне теолошке едиције.

¹² Слова Д је ознака за 4. том ове волуминозне теолошке едиције.

ЛИТЕРАТУРА

- Вуковић 1996: Сава Вуковић, епископ шумедијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд-Подгорица-Крагујевац 1996.
- Гавриловић 1974: Н. Гавриловић, *Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку*, Нови Сад 1974.
- Костић 1922: М. Костић, *Царски духовници пропагатори уније међу Србима*, Сремски Карловци 1922.
- Костић 1930: М. Костић, *Одјеци Ајблове књиге против папства међу Србима*, "Годишњак скопског филозофског факултета", I, 1930, 66.
- Медаковић 1971: Д. Медаковић, *Судбина српске књиге у XVIII веку, у Путевима српског барока*, Београд 1971, pp. 201-213.
- Могила 1889: Петар Могила, *Православно исповједање вјере католичанске и апостолске Цркве источне*, Задар 1889.
- Руварац 1901: Д. Руварац, *Архимандрит Јован Рајић 1726-1801*, Сремски Карловци 1901.
- Руварац 1911: Д. Руварац, *Прилози за историју српске књижевности*, "Бранково коло", XVII, 41, 1911, 635.
- Синдик и др. 1991: Н.Р. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, Београд 1991.
- Тарнанидис 1968: Ј. Тарнанидис, *Две редакције „Повјести“ Јована Рајића из 1766. и 1794. године*, "Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор", XXXIV, 1968, pp. 3-4.
- Чурчић 2002: Л. Чурчић, *Књига о Захарију Орфелину*, Загреб 2002.
- Denzinger, Humermann 2002: Н. Denzinger, Р. Humermann, *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudodredju*, Ђаково 2002.

Abstract

Vladimir Vukašinović

Confessional and liturgical polemics in the theological works of Zelic's contemporaries

The works of Serbian theologians of the second half of the 18th century are characterized by a confessional-polemic style of thinking and writing. Most of their works

were written this way, as their ultimate goal was to justify and establish a confessional expression for the sacred doctrine and the organization of liturgical life. Such an approach to theology was surely the result of a certain style, which was typical of that time, taken from other intellectual and spiritual environments. Nevertheless, it was also caused and conditioned by the unfortunate position of the Orthodox minorities within the Austrian Monarchy, as they were exposed in various ways to the religious pressures of the Catholic Church, which enjoyed a privileged status within the empire. Analysing the theology and works of the most widely known Serbian theologians of the time – i.e. Dionisije Novaković (1705-1767), Jovan Rajić (1726-1801) and Zaharija Orfelin (1726-1785) – the author illustrates how Serbian polemical theology was created and eventually found its own formal style.

Keywords: Gerasim Zelić, Serbian orthodox theology, interconfessional polemic, Dionisije Novaković, Zaharija Orfelin.